

ДАВЛАТ ИШТИРОКИДАГИ КОРХОНАЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОЛАРИ

Садирдин Каримович Худойкулов

Тошкент давлат иқтисодиёт университети и.ф.д., доц

Нилуфар Шухрат қизи Файзиева

Тошкент давлат иқтисодиёт университети таянч докторанти

nfayziyeva@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Бозор муносабатлари асосига қурилган иқтисодий тизим аралаш шаклидаги иқтисодий тизимни тақозо этади. Бунда хусусий тадбиркорликнинг устунлиги, давлат тадбиркорлигининг зарурлиги, ҳатто давлат-хусусий шериклиги асосида иқтисодий фаолиятнинг зарурлигига асосланади. Давлат корхоналарини молиялаштириш механизмини ўрганишда давлат тадбиркорлигининг моҳиятини ўрганиш катта аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: Давлат корхоналари, иқтисодий муносабатлар, давлат мулки, Давлат корхонаси, давлат тадбиркорлиги.

КИРИШ

Аслида иқтисодий муносабатларда бошқа иқтисодий субъектлар сингари давлат мулки шаклидаги корхоналар ҳам иқтисодиётда муҳим роль ўйнайди. Иқтисодиётни давлат томонидан бошқаришга оид назарияларга кўра, давлатнинг иқтисодиётга аралашув сақланиб қолади, аммо унинг улуши жуда кам доирада бўлиш керак, бироқ, мулкчилик шакллари бўйича иқтисодий фаолият юритишда давлат мулкидаги корхоналарнинг мавжудлиги ҳам иқтисодий ҳам ижтимоий зарурат сифатида юзага чиқади. Демак, бозор муносабатлари шароитида ҳам давлат тадбиркор сифатида юзага чиқади. Бундан ташқари давлат жамият миқёсида табиий монополиялар тармоқлари ва иқтисодиётда йирик тармоқларга давлат активларини жойлаштиради, Ўзбекистонда "Табиий монополиялар тўғрисида"ги қонунга кўра табиий монополияларга нефть, нефть маҳсулотлари ва газни қувур орқали транспортировка қилиш; электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқариш ҳамда транспортировка қилиш; темир йўллар инфратузилмасидан фойдаланиш ҳисобга олинган ҳолда

темир йўлларда ташиш; умумий эркин фойдаланиладиган почта алоқаси хизматлари; сув қувурлари ва канализация хизмати; аэронавигациялар, портлар ва аэропортлар хизматлари ва шу қабилар кириб, ушбу тармоқда давлат молиявий активлари асосий роль ўйнайди, демак, ушбу тармоқ ва уларнинг молиявий фаолияти давлатнинг молиявий бошқарув фаолияти орқали амалга тартибга солиб борилади, бу фаолият билан шуғулланувчи корхоналар эса табиийки давлат мулки шаклида бўлади, улар эса давлат корхоналари мақомига эга бўлади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ўзбекистондаги амалдаги меъёрий ҳужжатларга мувофиқ Давлат корхонаси бу “давлат мулкидаги, ўзига тезкорлик билан бошқариш учун берилган мулк негизида ташкил этилган давлат унитар корхонаси шаклидаги тижорат ташкилотидир, у ўзига биркитилган мулкдан қонунда белгиланган доирада, ўз фаолияти мақсадларига, мулкдорнинг (ёки унинг топшириғига кўра у ваколат берган давлат органи — муассиснинг) топшириқларига ҳамда эгалик қилиш ҳуқуқидаги мулкнинг мақсадига мувофиқ мулкдан фойдаланишни ва уни тасарруф этишни амалга оширади”¹. Давлат корхоналарини молиялаштириш борасида йирик илмий тадқиқот ишларини олиб борган Д.Л. Забелин таъкидлашча, “давлат ва унитар шаклидаги корхоналарни молиялаштиришнинг манбаси сифатида улар томонидан маҳсулот сотиш, иш ва хизматлар кўрсатишдан олган фойда, бошқа хўжалик фаолиятдан олган фойда, кредит ташкилотларидан жалб қилинган маблағлар, бюджетдан олинadиган кредитлар, облигация ва вексаелларни жойлаштиришдан олган фойда ва шу қабилар”дан иборат бўлади. О.Красикованинг фикрича, “давлат ва унинг улушидаги корхоналарнинг молиявий механизмларини бошқариш ва уларни молиялаштириш тартиби жуда мураккаб ва кенг иқтисодий муносабатларни қамраб оладики, бу жараён умумий ҳолда миллий манфаатларни қамраб оладиган молиявий механизмлардир”³ Дарҳақиқат давлат улушидаги корхоналарни молиялаштириш жараёнида давлат ўзининг молиявий улуши сифатида оладиган қисмининг ҳажмини белгилаб берадиган молиявий инструмент бу акциялардан оладиган фойдадир.

Бу жараён эса, давлат ва бошқа акцияга эга бўлган корхона ҳамда жисмоний шахслар ўртасида молиявий натижаларни тақсимлаш механизмларини келтириб чиқаради. Давлат корхоналари ва унинг улушидаги корхоналарни

молиялаштириш борасидаги юқорида назарий талқин қилинган ёндошувларнинг танқидий таҳлилидан келиб чиқиб, ўзимизнинг муаллифлик ёндошувимизни ишлаб чиқишга муваффақ бўлдик. Бизнинг фикримизча, “Давлат ва унинг иштирокидиги корхоналари молияси деганда-корхонанинг бозор шароитида бир маромда фаолият юритиши, бозорда мавқеини сақлаб қолиши, унинг олдига қўйилган мақсадга эришиш мақсадида турли хил мажбурий ва ихтиёрий пул маблағларини ташкил қилиш, уларнинг маблағларини мақсадли ва манзилли сарфлаши, корхонада ишлаб чиқариш жараёнлари ва бошқарув харажатларини молиявий маблағлар билан таъминлаш, корхонада пул оқимларини оптимал бошқариш ҳамда кенг қамровли молиявий бошқарув элементларининг мувофиқлигини таъминлашга қаратилган корхонанинг иқтисодий-молиявий фаолияти йиғиндисидир”.

Давлат корхоналарини молиялаштириш механизмини ўрганишда давлат тадбиркорлигининг моҳиятини ўрганиш катта аҳамият касб этади. Чунки, давлатнинг тадбиркор сифатида юзага чиқиши, тадбиркорликнинг шакли ва фаолият турларига қараб, фаолиятни молиялаштириш механизми ҳам шаклланади. Агар, давлат тадбиркорлигининг кенг қулоч ёйишини кенгроқ таҳлил қиладиган бўладиган бўлсак, жаҳон хўжалигида бозор муносабатлари шаклланиб бориши билан давлатнинг стратегик йўналишдаги соҳа ва тармоқларда ўз тадбиркорлигини амалга ошириши иқтисодий зарурат бўлган. Агар, буни эволюцион шаклда кўрадиган бўлсак, қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

1.1-жадвал.

Жаҳон хўжалигида давлат тадбиркорлигининг ривожланиш эволюцияси.

№	Босқичлар	Даври	Хусусиятли жиҳатлари
1.	Биринчи bosқич	Бозор муносабатлари шаклланиши даврдан йигирма асрнинг бошига қадар	Давлат тадбиркорлиги асосан давлатнинг миллий хавфсизлиги учун муҳим саналган тармоқлар ва табиий монополия хусусиятига эга бўлган фаолиятни қамраб олган, соҳадан тушган молиявий фойда ҳам давлат ғазнасига йўналтирилган

2.	Иккинчи босқич	Йигирма асрнинг бошларидан бошлаб, эллагинчи йиллари бошларига қадар	АҚШдаги буюк депрессия давридан кейин, иккинчи жаҳон урушидан кейин европадаги тикланиш даврида давлатнинг миллий иқтисодиётдаги улушини кенгайтиришни тақозо этди, давлатнинг йирик концернларни ўз мулкида фаолият бўлиши иқтисодий жиҳатдан манфаатли бўлган
3.	Учинчи босқич	Йигирма асрнинг эллагинчи йиллари бошларидан жаҳон молиявий инқирози бошланишига қадар	Давлат тадбиркорлигининг ривожланиши, унинг иқтисодиётни ривожлантиришдаги улушининг ошиб бориши, рақобат муҳитининг ривожланишига тўсқинлик қилиши, хусусийлаштиришнинг авж олиниши, давлат бюджетини молиявий маблағ билан таъминлашдан кўра, иқтисодиётни оптимал бошқаришга заруратнинг ошиши билан изоҳланади

Албатта, давлат тадбиркорлигини тақозо этувчи жараёнларни таҳлил қиладиган бўлсак, давлат жамиятда асосий тартибга солувчи сиёсий-ижтимоий-иқтисодий устқуртма сифатида юзага келиши, давлат мулкининг сақланиб қолиниши, бу мулк доирасида иқтисодий фаолиятни юритишни тақозо этган.

1.2-жадвал.

Ўтган асрнинг 1960-1990 йилларида жаҳон хўжалигида давлат мулкидаги корхоналарнинг жами корхоналардаги улуши (%)

№	Давлатлар номи	йиллар			
		1963	1975	1985	1990
1.	Италия	12	20	20	19

2.	Франция	19	18	24	18
3.	Испания	12	10	12	10
4.	Германия	11	13	12	10
5.	Буюк Британия	10	19	13	4

Келтирилган ушбу жадвалдан кўринадики, ўтган асрнинг 1960-1990 йилларида жаҳон хўжалигида давлат мулкидаги корхоналарнинг жами корхоналардаги улуши Италияда 1975 ва 1985 йилларда ошган бўлса, Франция давлатида ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин, Германия, Испания ва Буюк Британия давлатларида давлат ва унинг улушидаги корхоналар сони улуши кам бўлган ҳолда йиллар давомида камайиш хусусиятига эга бўлган. Ўзбекистонда ҳам бозор муносабатларига ўтиш давридаёқ давлатнинг иқтисодиётдаги улушини кескин камайтириш, иқтисодиётни эркинлаштириш, хусусий мулкчиликка кенг ўрин бериш борасидаги ислохотлар натижаси ўлароқ, давлат корхоналари ва унинг иштирокидиги корхоналар сони камайиб бормоқда.

1.3-жадвал.

Ўзбекистонда иқтисодиётда давлат ва унинг иштирокидиги корхоналарнинг мавқей ҳолати (2022 йил 1 апрел ҳолатига)

№	Давлат ва унинг улуши мавжуд бўлган корхоналар тури	Давлат ва унинг улуши мавжуд бўлган корхоналар сони	Жами корхоналар ёки мос турдаги корхоналар сони	Жами корхоналар ёки мос турдаги корхоналар сонидagi улуши
1.	Давлат корхоналари	817	528929	0,15
2.	Давлат улушига эга корхоналар	2110	89 148	2,3
3.	Акциядорлик жамиятлари	226	640	25,3

4.	Маъсулияти чекланган жамиятлар	1067	316 903	0,33
----	-----------------------------------	------	---------	------

Жадвал маълумотларидан кўринадики, Ўзбекистонда давлатнинг иқтисодиётдаги улуши жуда паст кўрсаткични ташкил қилади. Бу эса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Давлат иштирокидаги корхоналарни ислоҳ қилишни жадаллаштириш ҳамда давлат активларини хусусийлаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2020 йил 27 октябрдаги ПФ-6096-сон Фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 29 мартдаги **2021 — 2025 йилларда давлат иштирокидаги корхоналарни бошқариш ва ислоҳ қилиш стратегиясида** “устав капиталида давлат улуши 50 фоиз ва ундан ортиқ бўлган хўжалик жамиятлари ва давлат унитар корхоналари фаолиятининг самарадорлигини янада ошириш, иқтисодиётда давлат иштирокини асосланган даражагача қисқартириш, устав капиталида давлат улуши 50 фоиз ва ундан ортиқ бўлган хўжалик жамиятлари ва давлат унитар корхоналарининг етарли даражада асослантормасдан ташкил этилишига, шунингдек, тегишли тармоқ ва соҳалардаги бошқа корхоналарга нисбатан эксклюзив имтиёз ва афзалликларга эга бўлишига йўл қўймаслик, давлат иштирокидаги корхоналарнинг бозор шароитларига тўлиқ ўтишини таъминлаш, уларнинг фаолиятига корпоратив бошқарувнинг замонавий услубларини тўлақонли татбиқ этиш” каби мақсад ва вазифаларга мос келади.

1.4-жадвал.

2019-2022 йилларда давлат-хусусий шериклик (ДХШ) лойиҳалари

сони

Тармоқлар соҳалар	ва	Лойиҳалар сони (та)	Лойиҳанинг молиявий миқдори (млн АҚШ доллари)
Энергетика		5	684,0
Коммунал хизматлар		3	1000,6
Соғлиқни сақлаш		32	35,8
Сув хўжалиги		105	27,5

	Экология	62	103, 2
	Таълим	49	80,0
	Хунармандчилик	13	0,54
	Маданият	20	7,69
	Транспорт	1	82,8
	Ветеринария ва чорвачилик	1	5,0
	Ахборот технологиялари	1	5,0
	Хуқуқни муҳофаза қилиш	1	3,0
	Жами:	293	2068,0

Агар, жадвалга эҳтибор қаратадиган бўлсак, 2019 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Давлат-хусусий шерикчилик тўғрисида”ги қонунининг қабул қилиниб, давлат тадбиркорлигига хусусий секторнинг жалб қилинишига ҳуқуқий асос яратилгандан буён, охириги уч йилда 293 та биргаликдаги 2,68 млрд долларлик лойиҳалар молиялаштирилган.

Давлат-хусусий шерикчиликда шериклик лойиҳаси, лойиҳанинг концепцияси, объектини белгилаб олиш ўта долзарб ҳисобланади. Чунки, бу жараёнларнинг тўғри аниқланиб олиниши, иккала томондан ҳам сарфланган маблағларни бошқариш ва яқуний фойдани ўзлаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Лойиҳада муҳим вазифалар бўйича чора-тадбирлар белгилаб қўйиладиган бўлса, келишилган лойиҳани амалиётга реализация қилишда жалб қилинаётган молиявий маблағлар, молиялаштириш манбалари, натижаларнинг рентабеллиги, лойиҳадан кутилаётган самарадорлик ва уни амалга оширишнинг зарурлиги (асослиги) лойиҳа концепциясида акс этирилади. давлат-хусусий шериклик механизмида давлат-хусусий шерикликнинг шаклларида бири бўлиб, давлат томонидан хўжалик фаолиятининг муайян турини амалга ошириш учун рухсатнома берган ҳолда мол-мулкни ва ер участкаларини тақдим этиш билан боғлиқ шартномаларни расмийлаштиришни ўзида ифода этадиган концессия ҳам муҳим рол ўйнай Юқорида қайд этилганлардан келиб чиқиш айтиш мумкинки, давлат тадбиркорлиги бу-давлатнинг жамиятдаги функциялари ва вазифаларининг моҳиятидан келиб чиқиб, ўз мулки доирасида фойда олиш ёки олмаслик мақсадида такрор ишлаб чиқаришни амалга ошириш, иқтисодий тартиблаш ва мувофиқлаштириш эҳтиёжлари ҳамда давлатнинг молиявий

активларидан самарали фойдаланиш мақсадидан келиб чиқиб бошқа мулкчилик шаклидаги корхоналар билан ўзаро иқтисодий-молиявий муносабатларга киришишга қаратилган кенг қамровли муносабатлардан иборатдир.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда эса, давлат тадбиркорлиги иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий зарурат бўлиб, иқтисодий тизимларнинг шаклидан қатъий назар у доимо мавжуд бўлади, бу жараёни давлат ва жамоатчилик асосида тартиблаб бориш эса унинг самарадорлигини таъминлаш мумкин. Давлат корхоналари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари, ўз ташкилий-ҳуқуқий шакли жиҳатдан умумий тартибга эга бўлсада, аммо, уларнинг фаолиятини молиялаштириш ўзига хос тартибга эга бўлади, унинг молиявий манбалари, молиявий ресурсларининг ҳаракатланиши, маҳсулотларни таннархини аниқлаш, фойда нормаларини белгилаш, давлатнинг молиявий активлари сифатидаги қуйилмалардан олинган даромадлар, диведентларни тақсимлаш ҳамда тасарруф этиш жиҳатдан анча фарқ қилади. Ҳар қандай шаклдаги корхоналарнинг молиялаштириш жараёнида дастлабки ҳолатларда, яъни корхонанинг ташкил этилишида бирламчи молиявий маблағлар асосий аҳамият касб этади. Бирламчи маблағлар деганда асосан унинг устав фондининг минимал миқдорини шакллантириш учун шакллантирилган молиявий маблағлар тушунилади.

Давлат корхоналари ва унинг иштирокидаги корхоналарнинг молиявий маблағларининг шаклланишида кредит ташкилотларидан жалб қилинган кредит маблағлари, акциядорлик, масъулият чекланган жамиятлари томонидан қиммат қоғозларни сотиш орқали молиявий маблағлар, миллий иқтисодиёт учун ўта муҳим бўлган давлат корхоналари учун давлат (маҳаллий) бюджети ва бюджетдан ташқари мақсадли фондлардан мақсадли ажратилган маблағлар ҳамда ўз иқтисодий фаолияти якунлари бўйича олинган фойда муҳим роль ўйнайди. Бундан ташқари, халқаро хайрия фондлари, юридик ва жисмоний шахсларнинг хайрия маблағлари ҳам давлат иштирокидаги корхоналарда молиявий маблағларнинг манбаси бўлиб хизмат қилиши мумкин.

REFERENCES

1. “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16 октябрдаги “Устав фондида давлат улуши бўлган корхоналарнинг самарали бошқарилишини ва давлат

мулқининг зарур даражада ҳисобга олинишини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 215-сон қарори билан тасдиқланган Давлат корхоналари тўғрисида НИЗОМ” <http://www.lex.uz/>

2. Д.Л. Забелин. Финансирование государственных и муниципальных унитарных предприятий в российской федерации. Вестник МФЮА № 2/2014, с. 9.

3. Краси́кова Ольга Петровна. Совершенствование управления финансами предприятий с государственным участием. Специальность 08 00 10 - Финансы, денежное обращение и кредит. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Ростов-на-Дону – 2008. с. 15.

4. Нагалин Виталий Юрьевич. Развитие форм и механизмов государственного предпринимательства в современной российской экономике. 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика предпринимательства). диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. 2019. с.16.

5.2020 йил 27 октябрдаги ПФ-6096-сон Фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 29 мартдаги 2021 — 2025 йилларда давлат иштирокидаги корхоналарни бошқариш ва ислоҳ қилиш стратегияси.

